

ALLAH, TABİAT VE TARİH

TEOLOJİDE YÖNTEM SORUNU VE
TEOLOJİNİN META-PARADİGMATİK TEMELLERİ

ŞABAN ALİ DÜZGÜN

OTTO

ŞABAN ALİ DÜZGÜN

Gümüşhane’de doğdu (1968). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu (1989). Yüksek lisans tezini Hint-Alt kıtasındaki modernist hareketlerle ilgili olarak yaptı. Bu çerçevede İngiltere’de, School of Oriental and African Studies’de (SOAS) çalıştı. Doktorasını Neseî ve İslam Filozoflarında Allah-Âlem ilişkisi adıyla verdi. Öğretim üyesi değişimi programı çerçevesinde Gregoryan Üniversitesi’nde (Roma) (2000-2001); Georgetown Üniversitesi’nde (Washington, DC) misafir öğretim üyesi olarak çalıştı (2003-2004). Profesör oldu (2005). Fulbright’la Birmingham Southern College’da öğretim üyesi olarak çalıştı (2007-2008). İngilizce İlahiyat bölüm başkanlığı yaptı (2010-2012). Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi’nde (Kazakistan) ders verdi (2013). Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü’nde lisans üstü dersler verdi (2014). TOBB ETÜ’de Siyaset Bilimi Bölümü’nde dersler vermektedir. Fulbright Türkiye Seçici Komisyon üyesidir. Kelam Araştırmaları Dergisi’nin baş editörlüğünü yapmaktadır. Hâlen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölüm başkanıdır. Yayımlanmış kitapları şunlardır: *Din, Birey ve Toplum* (1997), *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi* (1997), *Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni* (1999), *İnsan Hakları Eğitimi* (2000), *Maturidi’nin Düşünce Dünyası* (ed. 2011), *Allah Tabiat ve Tarih* (2016), *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan* (2016), *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar* (2016), *Kimliksiz Hakikatler* (2016), *Âdem’den Öncesine Dönüş* (2016), *Dini Anlama Kılavuzu* (2018), *Aydınlanmanın Keşif Araçları* (2018), *Neseî ve İslam Filozoflarında Allah-Âlem İlişkisi* (2019), *Mâtürîdî: Kayıp Aydınlanmanın İzinde* (ed. 2020), *Hakikat, Hareket ve İnşa* (2021), *Tanrı’nın Gözbebeği İnsan* (2021), *Varoluş Sancısı* (2023), *21. Yüzyıl İçin Din* (2025).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	
BİLİMSEL VE TEOLOJİK ALAN TARTIŞMASI	13
1. Yöntemsel ve İçeriksel Farklılaşmalar	19
1.1. Tabiat Görüşündeki Kırılma	20
1.2. İnsan Görüşündeki Kırılma	24
BİRİNCİ BÖLÜM	
TEOLOJİDE YÖNTEM TARTIŞMALARI	27
1. Epistemolojik Kapsam Sorunu	27
1.2. Rasyonalite ve Tecrübecilik Sorunu	29
1.3. Temelselcilikten (Foundationalism)	
Bütünselciliğe (Holism) Geçiş	37
1.4. Çekirdek (Öz) Teoriler ve Teolojiye Uygulanması	40
1.5. Yardımcı Hipotezler	41
1.6. Teolojinin Verileri	41
1.7. Teolojik ve Bilimsel Modeller	41
2. Bilimsel ve Teolojik Dil	43
2.1. Din Dilinin Enstrümanları Olarak Analoji ve Metafor	46
2.1.1. Duyu Verileriyle Doğrulama (Mantıksal Pozitivizm)	
ve Eleştirisi	50
2.1.2. Dillerin Farklı Kullanımı/Dil Analizi	56
2.1.3. Tamamlayıcı Diller Teorisi	60
2.1.4. Teolojik Önergelerin Kognitifliği Meselesi	62
2.1.5. Teoloji ve Söz-Eylem Teorisi	66
2.1.6. Teoloji ve Okuyucu Tepki Teorisi	70
2.1.7. Tecrübenin Teolojik Yorumu	73
2.1.8. Teolojik Dilin Varoluşsal Yapısı	78
3. Teoloji, Felsefe ve Metafizik	85
3.1. Teoloji ve Felsefe	85
3.2. Teoloji ve Metafizik	88
3.3. Teolojik Dil ve Metafiziksel Dil Farklılığı	93
3.3.1. Ebedi Cevherlerle Değil, Olayların Diliyle Konuşan Tanrı ...	93
3.3.2. Teolojik Dilin Egzistansiyel Yapısı	95

İKİNCİ BÖLÜM

ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİNDEKİ TEMEL BELİRLEYENLER	97
1. Ontolojik ve Epistemolojik Allah Tasavvurları	118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TABİİ TEOLOJİDEN TABİAT TEOLOJİSİNE –ALLAH’I KEŞİF ALANI OLARAK ÂLEM: ONTOLOJİK VE KOZMOLOJİK ZEMİN

TARTIŞMASI-	123
1. Tabiat Teolojisi	127
1.1. Organik ve Dinamik Varlık Alanı Olarak Âlem	131
2. Dini Tecrübe’nin Kaynağı Olarak Tabiat Teolojisi	134
2.1. Dini Tecrübe ve Teoloji	136
2.2. Dini Tecrübe Kavramı	139
3. Tecrübe Kaynağı Olarak Tabiat Teolojisi	141
3.1. Tecrübenin Kognitif Boyutu	141
3.2. Tanrı’nın Gerçekliğinin Zemini Olarak Tecrübe yahut Tabiat ..	149
3.3. Tarih: Teolojik Olanın Objektifleşme Alanı	159
3.3.1. Tarih Teolojisi	159
3.3.2. Farklı Tarihsel Süreçlere Eşlik Eden Farklı İnsan Tabiatları	168
3.3.3. Tarihte İlerleme ve Gelişme: Temel Belirleyenler	172
3.3.4. Sembollerle ve Kavramlarla Tarihte Gerçekleştirilen Kırılmalar	181
3.3.5. Etnosentrik Temelli Tarih Yorumları	182
ve Seçilmişlik Paranoyası	182
SONUÇ	191
KAYNAKLAR	195
DİZİN	203

ÖNSÖZ

Genel olarak doğa bilimleri (nomotetik bilimler) ve sosyal bilimler (idiografik bilimler) arasında, daha özeldede sosyal bilimleri oluşturan disiplinler arasındaki ilişkinin niteliği, geride bıraktığımız yüzyıldaki kadar olmasada hâlâ tartışma konusudur. Bilimsel olanın genel bir karakteri olarak kabul edilen *objektif argümantasyon*'un, sosyal bilimlere ve bunun ilerisinde din bilimlerine bir yöntem olarak nasıl transfer edileceği; bilimsellik niteliğinin bir *öneme* mi yoksa bir *türe* mi işaret ettiği gibi problemler bu tartışmaların omurgasını oluşturmaktadır. Anglo-Saxon gelenekte bilim karşılığı kullanılan *science* kelimesinin sadece doğa bilimlerine işaret etmesine karşın; Kıta Avrupa'sında özellikle Almanya merkezli tartışmalarda kullanılan *Wissenschaft*'ın hem doğa bilimlerini hem de sosyal bilimleri yahut kültür bilimlerini içerecek şekilde kullanılıyor olması, daha terim bazında bile bir netliğin gerçekleştirilemediğini göstermektedir.

Bu tartışmalardan devraldığımız felsefi ve teolojik mirası aşma ve bu problem artıklarından kurtulmak için meta-paradigma kavramını kullanacağız. Epistemolojik ve ontolojik teorileri birbirini destekleyecek şekilde bir araya getirme ve klasik felsefi ve teolojik teorilere bütünüyle bağlı kalmama anlamında kullandığımız *meta-paradigma*, indirgemeci ve parçalayıcı tutumlardan uzak durarak, varlığı bir bütün olarak algılamının yolunu açmayı hedeflemektedir. Felsefe ya da Teoloji tarihinde, indirgeme kimi zaman bütünüyle rasyonelliğe, kimi zaman ampirizm kimi zaman da kutsal kitaplara dayanma şeklinde kendini göstermiştir. Bu alanlardan birinin diğerlerini değerlendire-

cek bir kriter olarak öne çıkarılması, bu indirgeme ve parçalanmanın en belirgin yönüdür. Meta-paradigma, bu alanlardan birinin öne çıkarılmasıyla oluşturulan birikimin, eleştirel bir gözle yeniden gözden geçirilmesi demektir.

Din ve teoloji ile ilgili tutum ve yargılarımızın şekillenmesinde, 16. yüzyıldan bu tarafa egemen olan bilimsel akıl yürütme, aydınlanma gibi kavramların belirleyiciliği inkâr edilemez. Bu dönemde, din ve bilim arasında varsayılan çatışmanın, alanlararası bir tartışmanın ötesine taşınıp popülerleştirilmesi ve bu çatışmanın galip tarafı gibi gösterilen bilimsel yöntem ve anlayışın, bir yöntem ve anlayış olmanın ötesine taşınıp âlemi bütünüyle kavrama iddiasındaki bir metafiziğe dönüştürülmesi ve hayat görüşü oluşturma iddiası, teolojiyi zorunlu olarak bu tartışmaların merkezine çekmiştir. Zira bilim, teolojinin temel varlık sebepleri durumundaki Allah, insan, tabiat gibi en temel alanlarda yeni iddialarda bulunuyor ve iddialarını diyalektik bir inşa çabası ile karşıtı olarak gördüğü teolojik kabullerin aksine yapılandırıyordu. Bilimin dine, dolayısıyla da dinin açıklanma ve popülerleştirme formu olan teolojiye olan bu meydan okuyuşu ve bu meydan okumayı uzun soluklu kılacak yöntem arayışları, epistemolojide köklü etkiler yarattı ve teoloji, bu yeni epistemolojik çerçeve içinde kendine yer bulma ve kavramlarını bu yeni yapıya uygun bir şekilde oluşturma konusunda sorunlar yaşamaya başladı. Bunun için de Kalam'ı yöntem arayışına iten temel teorik gerekçelerin hangi alanlardan geldiğine bakıldığında, modern felsefenin temel özelliği olan epistemolojinin öne çıktığı görülecektir. Bu da zorunlu olarak hem epistemolojideki son gelişmelere bakmayı hem de bunların teolojik bir çerçeve içine ne kadar oturduğunu tartışmayı gerektirmektedir.

Birinci bölümde hem son yüzyıllardaki bu ilişkinin tarihi irdelemiş hem de bu ilişkinin doğurduğu sıkıntıları aşma çabasının sonucu olarak üretilen çağdaş teolojik külliyyatın temel mantığı verilmeye çalışılmıştır.

Modern dönemde, teoloji zorunlu olarak hem yöntem hem de içerikle ilgili tartışmalara girme durumunda kalmıştır. Zira yöntem arayışlarının sonucunda, başka bir deyişle Aydınlanma ve modern ampirik düşüncenin ulaştığı nokta itibarıyla te-

oloji önce tahtından indirildi ardından da bilimsellik niteliğini taşıdığı varsayılan topluluğun dışına sürüldü. Bu durumda bilim mültecileri durumuna düşen teologlar, ya yurtdışına çıkararak hâlâ iktidarda olduklarını iddia etmeye devam ettiler ya da kendi kabuklarına çekilip, dünyada olup bitenle hem teorik hem de pratik anlamda ilişkilerini kestiler. Her iki durumda da ya gerçeği göremeyen insanlar grubu ya da hayalperestler olarak modern kültürün akışıyla irtibatlarını kopardılar.¹ Aydınlanma döneminin entelektüel eleştirileri ve modern ampirizmin bilimsel hücumlarıyla kopan bu irtibatın yeniden sağlanması için, aşağıda detayıyla tartışacağımız üzere, teolojinin de bilimsel kriterleri karşılayacak bir yapı geliştirerek bu aileye yeniden katılması gerektiğinden (bilimsel teoloji, A. Nygren), teolojinin bilimle ve felsefeyle hiçbir ilgisi ve ilişkisi olamayacağını savunan (dogmatik teoloji, K. Barth) uç ekollere kadar birçok eğilim kendini göstermiştir.

Kelam özelinde ifade etmek gerekirse, aslında, tartışmaya açılan hususlar, ağırlıklı olarak doktrinal (akideyle ilgili) konuların ötesinde, bu konuların savunmasında kullanılan hipotezler ve varsayımlar gibi özlerinin gereği değişime açık olan yapılarıydı. Dolayısıyla Kelam'da yöntem arayışını ve meta-paradigmalar önermeyi mümkün kılan, aslında Kelam'ın kendi iç yapısıdır. *Mesail* (problematik) ve *Vesail* (yöntem)de değişikliğin olabirliğinin peşinen kabulü, bu imkânı bize vermektedir. Şüphesiz, bütünüyle yaşanan zaman kesitinin problematiği ve yöntemi tarafından şekillendirilmeyen; ancak bunları dikkate alarak kendi iç dinamikleriyle kendini sürekli yenileyen ve şekillendiren teolojik bir yapı geliştirmek kaçınılmazdır. Bu durum, Kelam'da sürekli desteklenip beslenecek çekirdek (öz) kavramlarının ve bu çekirdeğin etrafında örülüp 'koruyucu kemer' gibi bu özü koruyacak bir teolojik retorik ve yöntemin geliştirilmesini de beraberinde gerektirmektedir. Birinci Bölüm, ağırlıklı olarak bu retorik yöntemi ayağını kurmaktadır. Teolojinin sınıf kavramları başka bir ifadeyle teolojinin çekirdek alanları olan *Allah*, *Tabiat* ve *Tarih*'in irdelendiği bölümlerde de, ge-

¹ Bkz. Thor Hall, *Makers of Modern Theological Mind: Anders Nygren*, ed. Bob Patterson, USA 1978, 106.

leneksel paradigmanın dışına taşmak (meta-paradigmatik olarak), böylece bireysel, sosyal, politik ve kültürel, vs. problemlerle bağlantılı olarak Kalam'ın işlevsellik zemininin genişletilmesi hedeflenmektedir.